

QIBLA OROL DIYORI: SHIMOLIY TUROQ JOYLARDA MUSULMON MAORIF: TARIX -ETNOPEDAGOGIKALIK MEROSLAR TAQDIRI HAQIDA

Doshmuratova Gulbaxiram Salawatdinovna

QMU Milliy goya, ma'naviyat asoslari va huquq talim
kafedrasi assistent oqituvchisi

Aynura Tursinbaeva

QMU tarix fakul'teti talabasi.

O. YUsupov.

NMPI yakka izlanuvchi

АННОТАЦИЯ

В статье на основе архивных материалов и литературы показывается об *исчезнувшие * сельские мусулмонское образование в северном минтакае южного Приаралья.

Ключ слова: Мусулмонская образования. Ол -Кардалия. Каракалпакская сельская школа. нимао+жадиди. Тош мадраса. Кутлихожа мадрасаси. Беш масжид. Аймухаммед ахун-мектеби. Аннет ийшан мектеби.

KIRISH

Qibla Orol bo'yi xalqlarining tarix-siyosiy va iqtisodiy -ijtimoiylik, pedagogik ma'naviyati va madaniy- diniy xudolik hayotida komil inson tarbiyasi asosiy muammolar bo'lgan.

«Pastki» Amiw-daryo frontirining ahli musulmonlik aholi ta'lim -tarbiyasi xizmatlari erta o'rta asrlarda bo'lgani manbalarda ma'lumki.

Qibla Orol bo'yi Amiw daryoning o'ng /sharq/ tomonida - Ol -Kardariya viloyatida yashagan. Kerder / Kardariy/ shaharlari :Qavat-qala, Kerder qala.. Mazdax+kan. Bogra xan. Hákim-ota/Sulayman Baqirganiy/ va boshqada sakral' etnoge+obektlerde madrasa, masjid joy, maktabi, maqbara, mo'ncha/xamom/ minoralar va boshqada ahli musulmonlik nishonlar, me'moriy inshootlar qurilgan.

Arxeologlar M. Mambetullaev, M. Turebekov, O. YUsupov «Kerder olimlari» haqida oqivlik risolalarda yozdi. /1. /

* Orol -Kardariy*-laqabli bir nechta onlagan ulamo -pirler o'zlik meroslari va musulman *fikix* /yuridika/ biliminda Markazlik Osiyo ham, Turkiyada, Shimoliy Kavkaz ham Volga bo'yi xalqlarida o'g'ilgi /al'goritm/ ustoz bo'lgan. / 2. /.

Oltin O'rda davlati poytaxti - Saroy -u -jadid shahrida yashagan, ustozlar -ustozi bo'lgan shayx Muxammed As-Saroyi, Orol -Ushbugariy- Orol -Kardariydin bebaxo merosi- « Naxdj-ol -Faradis» tarix -yuridika va musulman odobnoma kitobi * /* O. YUsupov. U. Kalenderov. «Orol diyoring ma'naviyati va Orol --Kardariy merosi»// Tuplom: Jonubiy Orol buyi xalqlari tarixining dolzarb masalalari mavzudagi Respublika ilmiy-nashriy anjuman materiallari. Nukus. 2018. 206-208 sahifa. // Bu noyob meros butkul dunyo ahli musulmonlarning - tarix -pedagogika merosi bo'lib kelmoqda.

Orol bo'yi ajdodlarimiz merosi- avlodlar uchun katta maqtanish, lekin bu merosni- ilmiy organish masalasi endi boshlanmoqda..

Orol diyorida yangi davrda -musulmon aholi maorifi, musulmon odob tanishi, ahli musulmonlar fikri /yuridikasi/, qishloq turar joylarda musulman maorifi sohasida - dasturli ta'lim -tarbiya berish da mutaxasislarning yetilishiga qaray arab alifbosida : xat tanish., xat oquv va xat yozuv -turoq joylarda, oilalarda zamoniga mos shakillanib va rivojlanib keldi.

XIX-asr oxiri -XX-asrning birinchi choragiga qadar Qoraqalpoq jamiyatida, ijtimoiy hayotida fuqarolik institutini shakllanishi va rivojlanish bosqichlarida qishloq musulman maktablarining o'rni va roli katta bo'lgan*. // * Bekmuratova M. XIX-asr oqiri XX-asrning boshlarida qoraqalpoqlarning pistoniyetlik-ijtimoiylik hayoti haqida. « I LIM HAM JAMIYET», Nukus, 2013. № 4. 22-23-betlar//.

musulman qishloqlik maktablar qurish , mutaxasis yosh mo'lalar-oxunlar bilan taminlash, maktabga yoshlarni tortish, musulmon xulyolik xizmatlar zamonga mos bo'lgan.

O'lkamizda pistoniyetlik-ijtimoiyi turmushda musulmon maorifining so'ngi bosqichi qanday bo'lgan?.

Qoraqalpoq hamonnde folklorlik / etnodasturli/ *eski* maktablar va nio+*jadid* /janasha/ maktablar tagdiriga nima bo'lgan? Bu so'rovga « Qibla Orol bo'yining etnomadaniyati va etnopedagogikasidagi o'zgarishlar /XIX oqiri -XX-asr boshi/ mehnatti yozilgan*. // *Yug'urma : Qoraqalpogistonning eng yangi tarixining dolzarb muommalari.- Nukus. KDU..2014. 159-BET//.

Qoraqalpoq aqliy' ma'rifatlilari - yosh mo'llalari - o'zga yurtdagi - muqaddas joylari /Buxara, Xiva va Kazan, Orenburg/ yuqori bilim olgan, ular *oxun* darajada mardumga kelib, o'zlik madaniy merosimizda -Tosh madrasa, Qoraqum madrasa, Xojeli madrasa, va boshqalari bo'lsa - *izsiz* yo'qlar bo'lgan?.

Bugungi yoshlarimiz - o'zining madeniy meroslarini - diniy -ma'rifatchi/? / muqaddas joylarga *ziyosat turizm* yo'nalishida borib -ajdodlarga hurmat etishi darkor.? zardamishke ishvaer. Karakalpak /stan/ quyidagi madeniy-diniy ma'rifatchi o'rinlarni kimlar ilmiy ishlarda tavajjuh b'olgan?

Tarix -pedagogika meroslarga -tarix ko'zlar aosida yondoshuv.

O'rta Osiyoda xalq maorif tarix kontekstinda, Karakalpak/stan/ aholi pedagogikasi tarix nazarida, dastlabki martaba Chimboy pedinternat/ bolalar uyi/ torbiyachisi, bosh rahbari bo'lgan Jumeq O'rinbaev shug'ullandi .

XIX asr - XX asr boshida Qoraqalpoq /stan/da (Ámiwdár'ya shu'basi, Ámiwdár'ya oblastinda) eski maktabi - masjid - madrasalar holati bo'yicha og'zaki ikkita tarix va ozi kam arxivlik manbalar asosida yozdi..

XX- asr oxirida Qoraqalpog'istonda'gi *umit* bo'lgan - *yo' bo'lgan* masjid - madrasalarni -muqaddas joylar haqida, Ozbekistan qahramoni, arxeolog-olim, professor Gayratdiyin Xojaniyazov va arxeolog -muharri Ongarbay YUsupov / 3. /, Tarix fanlari doktori, sharq yozuvchisi Makset Karlibaev mehnatlari, KMU ham sharqshunos Idris Abdisalamov «Qoraqum iyshan» ismli mehnati bilan qishloq ahli musulmonlar bililari tarixiga qo'shgan o'g'ili keng jamoatchilikke belgili..

QQAQO ham sotsiologiya siyosatda , yetim bolalarga g'amxo'rliq bo'lib, Xojeli, Chimboy, To'rtko'l sho'ra internat - maktablari ochildi. Xalq og'artiw solada, internat - maktabi ishlarida maxalliy oqituvchilar: E. Kojurov, I. Bobojanov, S. Majitov, A. Xamidov, Q. Xojaniyazov, Xamza Niyaziy, Abaz axun, Qoraqalpoq oxun - mo'llarlalari jadid maktablar ochib dars berish uchun fidoyi xizmat ko'rsatgani ma'lumki.

XX asrning 20 yillarda *kundalik turmushda* - QQAQO aholi maorif shoxabchasi, folklor / eski/ maktablar xayoti, soni, sifati, kelajagi haqida ko'rkam madaniyatida proletarlik adabiyotlarda - zamonga mos qasidalangan, baholangan edilar..

XX asrning 20 yillari O'rikli Qoraqalpoq Avtonomiyali rayonini tashkil etilishi, yangi o'tov qurgan mardum boshchilari, siyosiy partiyalar oldida turishgan qiyin vazifalardan biri iqtisodiy tarfdan quvvatlanish madeniy, ruxiy - tarbiya yoqdan o'sish, ayniqsa kadrlar tayorlash, masalalari turdi. O'rikli Qoraqalpoq oblastini' boshshilari A. Do'stnazarov va uning komandasi o'sha yillari mumkin bo'lganicha, qo'lidan kelgancha mardum uchtalarini xizmat qildi .

KKAQO tuzilishi yillardagi musulman maorifi yo'nalishinda savodli kadrlar aqliy'jihatdan va ularning pistoniyettegi o'rni, xizmatlari haqida tarixchilar: akademik S. Kamalov, mutaxassisli muarrixlar - U. Qolnizyazov, B Ollohnizyazov, S. Nurjanov, Sh. Boboshev, B. Qosh-qoshlaranov, va boshqalarning ilmiy izlanishlariga diqqat bo'lingan.

XX asrning 20 yillari Qoraqalpog‘istonda Kengash madaniyatningi va ruhiy - o‘zgartiruvchilikning paydo bo‘lishi va shakllanishi juda qiyin holatda o‘tdi. O‘tgan asrlardan beri dasturli kelayotgan madaniyatning, qadriyatlarini, ruxiy-o‘zgartirish ishlarni, ayniqsa shu xalqina savodlandirish, o‘rta bilim beradigan shunaqa maktablarni (musilman masjidlari va madrasalari) yilldan-yilga «blokada» ishlash, mardum ichidagi oxun-ishonlar, mo‘lla -qozilarni ovloq joylashtiruv huqiqsiz etish, ko‘plab shtraflar, soliqlar to‘lovga majbur qilmoqlik, o‘g‘iliwma iqtisodiy yoqdan qisish ilojlari davom etti.

Kengash hukumati siyosati va bo‘llar’shevikler mafkurasisini ilk bora bitta dushman sinfi ruhoniylar bo‘llardi.

Ularning xalq orasida mardum ichidagi obroyi-martabasini qisqartirish bo‘shlar ustunligini erishish uchun Markaz tomonidan har xil choralar ilojlar ishlandi.

1924 yili 9 iyunda Butun Rossiya Markaziy Bajarish Qo‘mitasi (VTsIK) prezidumi «kupiya» qarori chiqdi. Sho‘ra Rossiya davlatidagi musulmonlarning diniy ishlarini, fuqarolar o‘zlar bolalarini shahar va qishloq maktab va madrasalarda oqitish, musulmon huquqi, shariatlarini o‘rganishga o‘rinli deb ruxsat qilindi. Bu vaqitcha ilojlar o‘sha davrdagi «yangi iqtisodiy siyosatning» mardumda harakat etib, demokratiya ilojlar yashab turgan yillar edi.

XX asrning 20 - yillar oxirida Markaz tomonidan «Navkistan» xaliqlariga, berilgan demokratik erkinliklarga chek qo‘yildi, totalitar tizim, paydo bo‘la boshladi. O‘sha yillardagi siyosiy iqtisodiy, g‘oyala4, madeniy-ruxiy solalardagi o‘zgarishlar, buhronlardan chiqish uchtalarini /bol’shevikler partiyasi/ represiyalar (quwdalawlar, huqiqsiz etish Uatannan ko‘chirishlik h. t. b. ilojlar) boshlandi.

1928 yili 18 iyunda VTsIK prezidumining «kupiya» qarori chiqdi, bunda, vijdon erkinligi musulmanlar o‘zlar bolalarini diniy oqish joylarida oqitish, ota-onalar bolalarini masjidida oqitishga qat’iy taqiq solish, buyruq orinlamaga fuqaroga administrativlik jazolar qollanish yoritilgan.

Markazdan, bo‘llarshevikler ko‘rsatmasi bilan xufiya iske bo‘lgan bu qarorni muhokamar emas, u ushbu jitpay orinlash uchtalarini Qoraqalpoq obkomi, maxalliy bajarish qo‘mitalari iske kiris

Qoraqalpog‘istonda ruhiy o‘zgartiruvchanlik ishlarni suv bosishini qishloq maktablari, shahardagi madrasalar bo‘lgani aniq. O‘lkamizda o‘rta bilim va ta’lim - ilm-fan beradigan madrasalar unchalik ko‘p bo‘lmagan. Xojelide *Pirim eshons* dada madrasasi, Shilpiq tog‘da *Xojaniyaz biy*diñ (Tosh madrasa, Umr axun medrasasi) Qumlar o‘zakte «Icham qala» madrasasini, Yangi bozor madrasasidan yoki *Oyoq hovli* madrasasi, Shimbayda *Xan masjid*, *Oqimbet eshon* madrasasi, *Besh eshonln* masjidi va boshqada ochiq yerda obro‘li masjidlar bo‘lgan. Shimoliy tumanda musulmonchilik. diniy shariat nizomlarini mardumga tortuv mardum

yurtning birligini tinchliginibsaqlashda yagona xizmat qilishchi. tashviqot násiyatshi eshon oxun mo‘llarlar ikkita zamonda ham jabr ko‘rib, sitamlarga chidab kelgan edilar. Shimoliydađi mardum yurtning qoling jiynalgan makani-Shaxaman, Qozoqdár’ya bo‘yi, Tiyaqum elatidagi musulmon ruxoniylar, shuning ichida Idris eshon Srajatdinov represiyaga uchalariradi.

XX asrning 20 jillari «Tiya qumlar» eshonlari o‘rgana kelgan MMU talabalari - tyurkologlari / A. Davlet. A. Ivanov. N. Boshkakov/ «Tiyaqum» iyshan mediresinde juda ko‘p yozma kitoblar barin yozdi, / 4. / o‘sha muqaddas meroslar bo‘llar’sheviklik represiyalawlar, eski kitoblardi yo‘q qilmoqlik, latinlasiw otlabuv manosidaa yo‘qlar bo‘lgandi.

Qoraqalpog‘iston hududida qancha masjidlar bo‘lgan, Ámiwdár’ya dal’tasidagi poytaxt - shaharlarda qancha madrasalar bo‘lgani haqqinda tadqiqotchilar mehnatinde toliq, aniq faktlar va argumentler yo‘qlar ekani aniq.

Qo‘ng‘irotdagi *Mardummurat oxun* masjid -madrasa Ájiniyaz shoir dastlabki bilim va ta’limni o‘sha muqaddes joydan olgan degan otalar so‘zi bor. o‘sha muqaddes joyga qoraqalpoq universiteti ham nukus pedinstitutı qoraqalpoq tili va adabiyoti bo‘yicha mutaxasislarni *ziyosat turizmga borib turgani yaxshi bo‘lardı.

Chimboydagi Aymuxammed* madrasasida Abbaz shoir Qoshim Áwezov bilim va ta’lim olgan, Kegeyli - « yangi bazaar» madrasasida Sidiq shoir, Yangibay shoir ta’lim olgan, Kegeyli va Kuwanış yorma oraliđı, *uzoq yo‘l. «Uzum bađ» dađi Shinigúl boy, bo‘llaristiń hovlisidagi yakkabosh nimao+jadid maktabi masjidida qishloq qizlari va bo‘llaristiń to‘rt qizi savod olgan, ta’lim tarbiyalangani tug‘risida otalar hangomasida qasidalanadi. O‘g‘iliwma o‘lkamizdagi masjid -medreede ta’lim - tarbiya olish erlarga va qizlarga baravar huqıq berilgani aniq.

Qoraqalpoq/stan/ aymađında qancha masjid -madrasa bo‘lgani tug‘ralı M. Qorlibaev « 1893-jili o‘lkamizda 878 masjid, 4-madrasa, bo‘lgan, bunda 240 yosh bolalar, yosh mo‘llarlalar oqıđan»,- deb yozdı. / 5. /

XIX asr -XX asr boshında Qoraqalpog‘istonda madrasalar haqqında u yerdađi bilim berish, ta’lim tarbiya, usilari, musulman madaniyatningini yoshlarding o‘rganıh tartıblari, shariatlari, o‘lkamizda « Umit bo‘lgan» masjid - medireselerdiń ro‘yxatini Arxiv hujjatlardan tog‘ıb, tarix ilm-faniga, musulman madaniyatningi va maorıfđing tarixında sezilarlik hissa qo‘shlarti. //.

Qoraqalpog‘istondađi masjidlardı ro‘yxatga olish, qatlaw, ularding tamalđi egalarin, ol kimlar (boylar xalıq qazisi, axun, iyshan, mo‘llara) ekanini aniqlaw, soń kupiya ro‘yxatdı tegishli organlarga xududisiriw ishlari Markaz ko‘rsatmasi bilan bo‘llardi.

Qoraqalpog‘istonning Janub aymađında Navtkúl okrugindegi awıllıq ruxiy-og‘artiwshılıq orinlardı ro‘yxatga olishni awıl kengashning vakıllari, komsomol

aktivleri teperish xizmetler etti. Navtkúl aymağında jamoalik, yakka-yolg'iz uylar (hovli, tiyra uyda) harakat etuvchi 411 maktabi bari, bunda ta'lim tarbiya berishchi jádid axun, jádid, mo'llarlar ismi shárip, ularding waqim yeri ro'yxatga olindi, mağliwmatlar uchtalarini «Yo'qlarari» boshshilarga xududisiriladi. Kengash hukumati va bo'llar' shiviklerdiń memorendumi, kelajakda diniy ruwhaniylardi quwdalawga fakt va argument bo'llardi. Janub Orol bo'yi xaliqlarında asrlardan beri, dadadan bolaga dasturli kiyatirgan Islom madaniyatningi va tsivilizatsiyasi, ruxiy-og'artiwshiliq, musulman odobtanıw, ta'lim -tarbiya ishlarinde keskin -burilislari bo'llariwga markaz tomonidan boshlanni. Islom mafkurasına musulmanlıq ta'lim - tarbiyaga chek qo'ylarish boshlanni. Albatta, bu o'lkamızda musulman ideoglari ruwhaniyeler (iyshan, mo'llarla, axun-jadidler) kengash hukumati va bo'llar'shevikler siyosati, daideologiyasına qorsi nariyzaliq dalolatnomaini namoyish etdi.

Qoraqalpog'iston obkomina yuborilegen «Xufiya» is qog'ozlarda To'rtgúl administrativlik okrugındağı masjidlar, axun-mo'llarlar, iyshanlardıń ro'yxatini quyidagicha berilgan. Chibiqli awıl jamoate 16,

Saribayda 13, Amir abatta 10.

Bağapta 8, Oqbashlıda 9, Tiyraxanda 8.

Soxtyanda 13, To'rtgúl qolada I

Jami : 116 masjid bari aniqlandi.

Sheyx Abaz bo'llarisligında 25, Biybazarda 20, Sarkopta 30, Taxminmda 20, Xojelide 82, Taxta -ko'prik aymağında 50, Jami : 332 masjid bari aniqlandi. Awillarda yakka-yolg'iz xojaliqlarga tegishli hovli ichidagi masjidlarga savodlanıw uchtalarini qatnaytuğın yosh bolalar soni 4, 866 odam ekani aniqlandi.

Qoraqalpoq oblastliq bajarish qo'mitasining administrativlik bo'lim to'plagan xufiya mağliwmatına Shimbay okrugi bo'yınsha materialı kirmey qolgan.

Shimbay aymağı bo'yınsha boylar, ruwhaniyeler (iyshan, mo'llarlar) qatlaw, ulardi «Jon uyasi» tug'ilgan yerinen ko'chirishlik (yer awdariw) masalada A. Ayteshov teperish xizmet etti. U Qoraqalpoq obkomina yozgan xat usinisında «Ya predlagayu vislat' iz predelov Chimbaya 9 iyshanov» «mulli» deb kimlardı mardum yurttan quwip shıgıwdı usinis etganini namoyish etdi. Tiyratum iyshanlarınan Idris iyshan, Il'yas iyshan, Bakim, Rauzdin «tañlaq» To'ranıyaz axun, Bekbawıl axun qazi, Ollohniyaz maqsim h. t. b. xaliq dushmanı sipatında OGPU ga ma'lumki etadi.

Shimbay okrugi bo'yınsha masjid va madrasalar ro'yxatı quyidagicha bo'lgan :

«Nizoqara» boshlıgi: Mambetkárım axun, Osonbay axun, Imambay, Sağıydulla axun, Qayıp «Xoja», Sadiq «jaman qola», To'qimbet iyshanniń «úshkamar», Soylibay «Jutli», Oqıt «Qońirat», Imamalı «Taxtako'pir» shahar, Tursini «Minora qola», Sadır xojaniń «Otshabar», Yo'ıman iyshanniń «Karwan tepa», Oy Muxammed, «Qamisli

ariq», Nizojap, Mambet «Pastkit». «Ko‘p yomon» awil masjidi «Vofir» bo‘llarisligida

Moychi mektebi, Dáwletyar, Arislan «borik», Tasadduq sufi, Tugallamambay, Araz iyshan, Zardaeniyaz «Qozoq», Ziyat awil, Oллоhyor Qozoqning «Oq qola», Murat sufi, Zardaegen qolmaq, Qirq arna, Ibatbay, Qitay awil, Serimbet oqsoqol, Ta‘zimurat bo‘llaristiń «Nawpir-Qitay», Ehtiyokorish -múyten, Qapir «Qozoq», Bayimbet boy, Tugallamambet qozoq, Jálimbet «Sol júyit», «Qondekli» awil, «Tiyra tiyek», Susambet bo‘llaris. Tiyraqum elatindađı 1-masjid va madrasa -1,

Qoshim iyshanniń № 3 awilda 30 ójreli, To‘raniyaz axun iyshan № 6 awilda 15 ójreli, Olim iyshanniń № 9 awilda «Axunbaba».

Shimbay bo‘llarisligi Najmaddin iyshan masjidi, Oyna tilla, Kamal xoja, Tursini iyshan, Abdikarim iyshan, Axmed Qoriy iyshan, Zardaen Axun, Yoqsimurat axun, Tashrif axun, Baraq «Makzum», Oллоhbergen iyshan, Yazdonbergenniń awil mektebi, Bekpolat axun, Arzi iyshanniń balasi, Lepes axun, Zardaepbergen iyshan «Jamg‘armasiis» mektebi, Mustafa iyshanniń balasi Ismayil, Oллоhmurat

Axun, Serjan Axun № 6 awil, Ayim iyshanniń № 7 awil, Abdreyim mo‘llarlaniń № 7 awil, Asqar axun, Qizatdin iyshan, Abdreyim iyshan, Nizoletniyaz iyshan, Berdimurat iyshan № 5 awil, Tájetdiyn iyshanniń № 8 awil,

Muetdin iyshanniń № 8 awil. «Zangori o‘zak» bo‘llarisligida Jumat awil, Abdirasulla iyshan, Sulaymanniń «Bosh o‘zak», Abdijamil maqsim № 2 awil, Mustafa iyshanlardıń uchlar masjidi va uchlar, Arzimbet iyshan.

«Nukus» bo‘llarisligida: Oraz awil masjidi, Tabin awilda, Marrani, Do‘g‘as, Qońirat, Ishvaarxan, Zangori dár‘ya, Besh qoraqalpoq, Olim awil, Shox-shabbali awil, (s) Chiyabo‘ri awil masjidi, «Yangi bozor» bo‘llarisligida bitta masjid, bitta madrasa bo‘lgan. «Baymaqli» awil, Uyǵiz awil, Qipshaq awil, Xoja awil, Qańli awil, Dubal awil, Ayteke awil, Irǵaqli awil, Jumanay awil, (O) Ur yoqli awil, O‘ylarbart (o‘ylar mawit) awil, Qayshili awil, Mamiqsha awil, Oqmańǵit awil, Qorga awil, Arqbashi, Yomoncha awil, Qilqali № 4 awil, Oq Ko‘ton № 2 awil, Qipshaq awil, Aravaniń ikki yog‘ochihan № 1 awil, Tiyra, Keneges, Dom buzaq, Oq toǵip,

U aduvit, Dojal (Dobal), Oram (n) shi awil, J (ch) úit, Nukus №4 awil, «Tolliq» bo‘llarisligida Bayimbet awil masjidi. Matkárım iyshan, Ziynetdin iyshan,

Munis awil, Fazil iyshan, Niyatulla iyshan, Seytmamut iyshan, Qiriqbay awil, Arzi «Qoloq», Amiyn iyshan, Mo‘ylovlaraza iyshan №1 awilda, Jumamurat axunniń masjidi -madrasasi. Qori mulla, Zardaegen iyshan,

«Kegeyli» boshligida Baylepes iyshan masjidi, To‘xtar, Yazdonbergen Axunniń «Oq mańǵit», Bektilla iyshan, Qo‘shlarnazar, Yazdonbergen iyshan, Qilish ishvaar, Sherniyaz «Sameke», Oliy Axun, Yazdonbergen «Suvyarasim», Jamg‘armasiisbay №3 awil, Turdimurat iyshan, Jamg‘armasiisbay №3 awil,

Jabbarbergen, Bekimbet №2 awil, Sarman, Qatli xo‘roz №4 awil, Rabbergen, Xojabergen, Nurjan, Bekimbet,

Jami : 233-masjidlar va 104 o‘rta bilim madrasa bo‘lgan.

Qoraqalpog‘istonning shimoliy aymag‘inda madeniy maresimler, ruwxiy-og‘artiwshiliq ishlar el-yurtlar jiynalatu‘gin bozor orinda, masjid -madrasalarda o‘tkazilgan. Xaliq - Qazilar tamalinan masjidlarda bo‘llarib, mardumding ichki tartibin saqlash, shariyat -qag‘iydalardi orinlaw, nikoh huqiqlari, qoriz olish va to‘lov, ajirasiw va boshqada musulmonliq huqiq-me‘yorlarda orinlap turgandi. Shimbay shaharde qancha masjid va madrasa harakatte bo‘lganini tarixiy manbalar va atalar hangomasida aniq ko‘rsatilmeydi. Shimbayda 9-masjid bo‘lgan, 12-masjid bo‘lgan. Shimbayda ro‘yxatga kirmey qolgan Mirzaban iyshanniñ masjidlari, Abdijamil maqsimniñ yakka-yolg‘iz hovlisindegi jadid mektebi bo‘lgan. U Xiywa madrasada tog‘iz jil oqigan, savodli, siyosiy yoqdan ko‘plab kishi bo‘lgan. Abdijamil maqsim 1924-jili QQAO sudbya (Xaliq qazisi) niñ boshlig‘i bo‘lgan, oniñ ustidan dohmetli arznomalar yozilib qamalmay qutlarildi, Leykin, 1929-jili «Taxtako‘pir ko‘tarilishine» qatnashi bari, siyosiy tashkilotchi, Qoraqalpoqning so‘ngi «xani» sipatinda quwdalandi.... Qoraqalpog‘istonda (Torkul va Shimbay okruginde) xaliqtiñ qancha darajada musulmoncha savodlilikta bo‘lganini statistikaliq hisoblashlarda quyidagicha. QQAO bo‘yinsha 359, 140 odamning 16, 249 odam xat yozib, oqiwga ega, savodli ekani aniqlangan.

Qoraqalpog‘istonda ta‘lim sohainda Shura (sovet) hukumatining «madeniy dadamasi» «sawatsizliqti soflastiriw» musulmon -jadidshiler, Kengash hukumatining oqitiwshiliq kurslarin pitkergen «Kengash mug‘allimlari» mumkin bo‘lgancha, taxminsi kelgancha savodlilik uchalarini xizmetler etti. O‘lkamizda Kengash mafkurasi, bo‘llar’shevikler siyosatini mahkamlash oson bo‘llarmadi. Qoraqalpog‘istonning jamoatlik turmisinda, ruwxiy og‘artiwshiliq solasinda, sotsialliq umrda awil iyshanlari, Axun mo‘llarlalardiñ tasiyri, martabasi kuchli bo‘lgan. QQAO siyosiy hamontalari, awil kengash boshliqlari iyshan-axunlarda hurmat etgan, mumkin bo‘lgancha ularga tegmaslik, ruwxiyliq, musulmon sharshatlari eski urf -odatlardi, dasturlarni orinlawina xalal, ziyon bermewge harakat etti. Markazding buyriqlari, OGPU xizmatchilarining jonsizlari sababinen el-yurtlarta‘gi ruwxiy-og‘artiwshilarimiz quwdalaniwga, qatag‘on bo‘llariwga, awir tag‘diyrlerde boshtan uzrlikga tug‘ra keldi. Markaz ko‘rsatmasi bilan qoraqalpog‘istonda‘gi musulmon ruhoniylarding ta‘sirini soflastiriw ulardi ekanomikaliq yoqdan qisiw, mehnatlarini ro‘yxatga olish va jabiw, huqiqsiz etish va boshqada choralari ko‘rishlikga bo‘llar’shevikler faollari joybarlar dala-dashtdi, buni NKVD, OGPU jo‘rligida ro‘yobga asirdi. Solay etib Qoraqalpoq iyshan-axunlari kengash madeniy o‘shida, va Kengash tsivilizatsiyasiniñ

shakllanishinde «Konservativ» daxllarina chek qo‘ylarildi, ularda o‘g‘iliwmaliq totalitar dala-dashtiminiń quwdalawina duchhar etti.

XX asrning 20 jillari Qoraqalpog‘istonda madeniy qurilisinda - tamalgi, boshli, Markazliq masala - xaliqti savodlandiriw, ayniqsa kechki likbez - uylarda to‘da - to‘da etib oqitiw aktiv bo‘lgan.

QQAQO tuzilgan jillari o‘lkamizda xaliq og‘artiwshiliq sohada «Madeniy inqilab», « Madeniy otlanis» bo‘llarib - bularding voziypasi «joq bo‘llarsini savodsizliq» urani astinda xayrli jumislar olib borgan.

QQAQO tuzilgan dastlabkiay, kunlarda anna tilda birinchi yozma xabar, jarnama, listovka, buyriqlar tipografiyadan shiqtı. To‘rtkil qolasında «Birinchi adim» dadamada gazeta shiqtı, Xojeli qolasında «Xoli Qoraqalpoq» dadamada orab olifbesinde tosh bosma usilda gazeta shiqtı.

QQAQO tuzilgan jillari sońgi, 1925 jili Qoraqalpoq tilida Oqiw kitabi, Qoraqalpoq tilida álipbe, Qoraqalpoq tilida egedeler savodi dadamada uchlar kitob s. majitov, Q. Áwezov muallifligında dastlabki oqiwliqlar shigárilıdi.

QQAQO tuzilgan jillari To‘rtkul tipografiyasında dastlabki qoraqalpoq tilida broshyura, kitoblar shiqtı. VKP (b) ustavi, Qoraqalpoq adabiyoti joyındađı, xat taniw, materialı k tumanirovaniyu KKAQO, o‘g‘iliwma yolǵız nafar - dadamada kitob shiqtı. 1929 - 1930 jillari QQAQO tipografiyasınan 12 kitobcha, 2500 nafar russha va qoraqalpoq tilida jariq ko‘rdı.

XX asrning 20 jillari QQAQO ham o‘rta maktablarding paydo bo‘liwi, 1924 jili dekabr‘de Markaz ko‘rsatmasi «Narkompros» qarori bilan To‘rtkul‘de Kengash, partiya maktablari, rus bolalarına internat, ped. Texnikum, awil xojaliq texnikum ochiwga qorji ajiratildi, tumanlastiriw boshlanish bilan Xojeli da ped. rabfak ochildi.

QQAQO tuzilgan jillari To‘rtkul, Xojeli, Qońirat, Shimbay ham Diyxan uyi tuzilgan. Bu yerda Obkom va Obl profkom lektorlari bayonot etgan. Madeniy - og‘artiw orinlari soni 49 orında bo‘lgan, shahar klublarda ko‘chma kino namoyish qilishda bo‘llarib turishgan.

XX asrdegi Kengash hukmronlıđı va bo‘llar‘shevikler mafkurasining mustahkamlanuv davrinde, QQAQO tashkil etilishi va o‘lkamizda Kengash madaniyatningining «Yevropa» modernizatsiyasiniń paydo bo‘liwi, shakllanishi va rivojlanıw boshqishlarin o‘rganish Uatandarlıq tarix ilm-fanında qiziqli va dolzarb‘ masalalarning biri bo‘llarib tabiladi.

Yakun. Karakalpakstan aymagındađı qishloqlik musulman aholi maorif - muxaddes o‘rinlar -«ızsiz yo‘qlar bo‘lishi»- bu kengash xukimeti va bo‘llar‘shevikler /partiyası/ nıń mafkurası va ekspansionı alaloqibat bo‘lgan.. Galma-galrezsizlik ke qadargi ota-bobolarimizning ijtimoiylik awhalı, tarixiy - manawiylik yo‘qoltıwları, xulyolik ;amiyet qurish yo‘lidagi qiyinchilik yillari, ol, nosoz, uvada «eski maktabi ler

» oʻrni tolmas-tarixiy - madeniy meroslari -sakral' geo+ ob'ekt boʻlib, aqliy' kamil yoshlarning hurmet etish hissinde qolmakta.,

Xotimasi : Oʻrta Osiyo -Ozbekstan va Karakalpakstan diyarında musulman maorif kontekstında, Arka mintaqada qishloqlik «eski maktablar» taʼgʻdiyri, bular hozirgi mahali «tóbeshikler» dan iborat, bu sakral' - kiyali muxaddes-makan/qishlaq/joylarga yoshlar uchun «ziyarat turizm» yoʻnalishlamosında -*jol xaritasini*duziw zurur!,- deb taklif etamiz.

-Adebiyatlar indikatori: (REFERENCES)

1. Mambetullaev. M. Turebekov M..YUusupov O. « Karakalpakstan tarixi» «Karakalpaktan». Tashkent -Nokis. 2010. 99-100 -betlar.

2. Kdirmiyazov O. Sh. YUusupov O. J. « Kardar »frontiri «Ol -Kardariy»lar musulman fikixi /xukikın // yielegen geniallar xakkında. Yugʻurma .: Karaqalpaqstan eng yangi tarixiniing muxim mashkálalari mavzuında Respublikalik ilmiy -nazariylik konferentsiya materiallari. Nukus, KMU. 2021. 30 -33- betlar.

3. Gayratdiy Xojaniyaz oʻgʻili. Ongarbay Jumabay oʻgʻili. « Karaqalpaqstanda gi muxaddes orvnlar ». Nukus. 1994. 72 -sahifa.

4. Bozorbaev R. YUusupov O. « Kara-kum iyshan madrasasi niń kitoblari qaeda ekan? » // Xoli Karakalpakstan. 1993. 23-yanvarʼ

5... Karlıbaev M. « Madrasa v Karakalpakii v XqX—XX vekov » Nukus, 2002... Abdimuratov T «. Qatagʻonga uchtalarıragan mashoyixlar : Sálmen iyshan Kamal oʻgʻili...xam boshkalar» Nnokis. Karakalpakstan. 1992.. 26. 04. 2023. 19. 49.. makalaga masʼul Ongarbay YUusupov.